

Vergeten Dwazen / verdwaald in europa

Een voorstel voor een documentaire 'die met veel mededogen zal worden gemaakt'

Vergeten Dwazen / Verdwaald in Europa

Een voorstel voor een documentaire 'die met veel mededogen zal worden gemaakt'

Inleiding

Radomir zuigt de zoveelste peuk tot aan de filter leeg. Het is de veertigste dag in het dertiende jaar dat hij wakker wordt in niemandsland. Rohypnol en leponex staan op het menu; verder wacht een nieuw etmaal van verveling. Sinds 1992 wonen Radomir, Mileta en twintig andere Bosniërs - merendeels psychiatrische patiënten - achter tralies op de gesloten afdeling van een vluchtelingen-kamp in Hongarije. Hoe ze er ooit terecht kwamen? Radomir herinnert zich de granaatinslagen op het terrein van hun oude kliniek in Bosnië toen daar de oorlog uitbrak. "We werden 's nachts in een bus gezet. 'We gaan op de vlucht!' riep de psychiater." De groep belandde in Hongarije waar ze sindsdien door drie zusters worden verzorgd. "Op een dag komen ze me halen. Ik wil terug naar Bosnië, om daar te sterven," zegt Radomir. Maar dertien jaar later er is niemand die hem komt halen.

Precies een jaar na zijn eerste kennismaking met de 'Bosnische dwazen' arriveren Tijn Sadée, correspondent voor NRC Handelsblad in Zuidoost-Europa en ik afgelopen februari in het vluchtelingenkamp in Debrecen. We hebben eerder samengewerkt - aan een televisiereportage in Hongarije. Dat beviel ons goed. We houden sindsdien elkaars werk in de gaten en zo las ik zijn stuk in de krant, over de 'vergeten dwazen'. Vorige keer miste hij nog de juiste bronnen om de puzzel te voltooien. Maar de vragen rond de groep lieten ons niet meer los.

Hoe raakt een groep schizofrenen uit Bosnië in Hongarije verzeild? Waarom verblijven ze daar al dertien jaar? Wat is hun achtergrond, waar is de familie, welke autoriteit is verantwoordelijk?

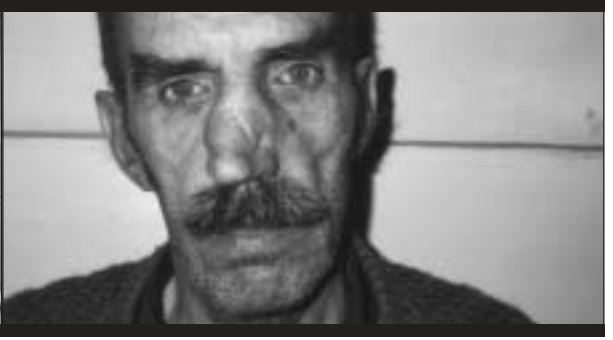
Het plan voor het maken van een documentaire film werd geboren. Ter voorbereiding van de film reizen we in het gezelschap van een tolk die Servo-Kroatisch spreekt naar Debrecen. Daar begint de reconstructie.

Debrecen, Jakes en Pale

Op de gesloten afdeling van het vluchtelingenkamp in Debrecen begint onze reis en zal ook de film beginnen over de 'vergeten dwazen'. We zullen kennismaken met de bewoners en in het bijzonder met Radomir en Mileta. Zij zullen het verhaal vertellen over hoe ze in 1993 's nachts op de bus werden gezet om te vluchten voor de oorlog in Joegoslavië en waarom ze anno 2005 nog steeds in Hongarije verblijven. Radomir en Mileta zou ik de hoofdpersonen van de film willen noemen omdat zij het duidelijkst blijk geven van hun wens terug te willen keren naar Bosnië. Daaromheen cirkelen de twintig mede-patiënten die ieder op hun eigen manier een gezicht geven aan de groep. Wat ze gemeen hebben is dat ze allemaal gezamenlijk vluchtten voor de granaten die vielen tijdens het uitbreken van de oorlog en nu hun dagen slijten in vergetelheid.

'Waarom komt niemand hen naar dertien jaar ophalen om ze terug te brengen naar Bosnië'? Deze vraag vormt de aanleiding om Debrecen te verlaten en opzoek naar de andere hoofdrolspelers in het verhaal. Zo vinden we niet ver van het kamp het verhaal van de verbitterde psychiater Pal Szabó. Hij verkeerde in 1996/97 in de positie om de dwazen te laten terugkeren naar Bosnië, maar buiten zijn schuld om is dat hem niet gelukt. Vanuit Hongarije komen we in Bosnië terecht, waar we in Pale uitgebreid kennis maken met de door ons opgespoorde familie van Radomir.

Aan het eind van de week arriveren we in Jakes, de plek waar de dwazen vandaan komen en we ontmoeten het echtpaar Cvijo en Biljena Zelincevic. Tegen beter weten in bouwen zij aan een nieuwe kliniek, echter zonder plek voor de dwazen! Uiteindelijk vinden we de bron van het verhaal: psychiater Bojkovic die de dwazen in een avontuur stortte, niet wetende wat de desastreuze gevolgen daarvan zouden zijn. In Debrecen zal de reis ook weer eindigen, bij de 'vergeten dwazen' uit Jakes, en zodoende eindigt het verhaal - en de film - waar we de zoektocht begonnen zijn.

Thema's van de film

Door het uitbreken van (elke) oorlog slaan mensen op drift, raken ontheemd en verlaten huis en haard. Normale mensen weten soms, na moeizame processen, terug te keren naar hun geboorte- grond. Maar deze kwetsbare groep van psychiatrische patiënten kan dat niet. Alles is hen ontnomen, zelfs hun paspoort. Zij zijn als drijfhout dat na een storm op het strand is achtergebleven. De dwazen is nooit iets gevraagd omdat het noodlot hen is overkomen op een moment dat de wereld in brand stond. Wat het verhaal zo universeel maakt is dat 'zij' nooit een keuze hebben kunnen maken.

Je zou de film kunnen zien als een rondgang langs de personages die wél een keuze hebben gemaakt en zodoende het lot van de dwazen hebben bezegeld. Personages ook, die allemaal op een eigen manier het verhaal kleuren. Wat ze gemeen hebben is dat hun persoonlijke verhalen te begrijpen zijn tegen de achtergrond waarin dit ene verhaal zich afspeelt: de oorlog in Joegoslavië, die ook vandaag nog zijn sporen nalaat.

Zo ontvouwt zich een film waarin gaandeweg duidelijk wordt hoe bepaalde keuzes in een mensen- leven te begrijpen zijn, ondanks de soms verstrekkende gevolgen van zo'n keuze.

De documentaire zal ook een zoektocht zijn waarin nieuwe antwoorden leiden tot nieuwe vragen die zodoende richting geven aan de zoektocht. Ik acht het goed mogelijk dat zich tijdens het draai- en het verhaal verandert. Op dat moment zal ik ervoor kiezen om die verandering te volgen als dat voor de film van belang is.

De film kan werken als een katalysator

Ik wil de mogelijkheid openhouden voor een 'epiloog' aan het einde van de film, waarin wordt gekeken naar de krachten die het verhaal van de film misschien in beweging gaan zetten. Het verhaal stopt natuurlijk niet als het draaien van de film klaar is. Als voorbeeld denk ik aan de perscon- ferentie die mensenrechtenactivist Branco Todorovic voor de dwazen wil gaan beleggen. Of wat de organisatie Global Initiative on Psychiatry misschien voor de dwazen kan gaan betekenen (deze van oorsprong Nederlandse organisatie strijdt al meer dan vijftientig jaar voor de humanisering van de psychiatrische gezondheidszorg in Centraal- en Oost-Europa. Ook zij wisten niets van dit ver- haal en waren zeer geïnteresseerd). Natuurlijk weet ik niet zeker of dit ook daadwerkelijk gaat plaatsvinden, aan de andere kant zie je hoe snel Todorovic na ons bezoek al aan de bel wilde trek- ken.

Stijl en vorm

Voor de stijl van filmen wil ik door middel van een *zestal voorbeelden* een aantal aspecten toelich- ten die van belang zijn bij het draaien van deze film. Hiervoor maak ik gebruik van mijn persoon- lijke observaties die ik gemaakt heb tijdens de research. Het zijn mogelijke scènes van situaties, voorvallen of gebeurtenissen. Vervolgens zal ik uiteenzetten op wat voor manier ik denk deze scè- nes in beeld te willen brengen.

1 / Ontmoeting met Mileta en de anderen

'We gaan het gebouw binnen, lopen de trap op en zien een groot traliehek waarachter onze dwazen al staan te wachten. Een zuster maakt met een sleutel de traliedeur open en we mogen naar binnen. Ik ben eigenlijk nooit eerder met psychiatrische patiënten in aanraking geweest, nu sta ik er ineens middenin. Iedereen springt op me af, de ene omhelst me, de ander pakt mijn hand vast, en weer een ander wil me knuffelen. Ik realiseer me dat ik het er vind stinken, een soort weeïge geur maakt zich van me meester. Naast mij komt ineens een man staan, ik herken Mileta, de zwijger en schaker. Ik schrik van hem, hij heeft hevige met zijn rechterhand en zijn kleren lijken wel vodden. Hij is bleek en vraagt wenkend om een sigaret. Trouwens iedereen blijkt nu ineens om sigaretten te bedelen. We houden snel ruggespraak met de zuster en ze besluit dat we na de lunch tijdens het dagelijks portie

Mileta, de zwijger en schaker.

medicijnen onze meegebrachte slof sigaretten mogen uitdelen.

Ik zit al snel te schaken met Mileta op zijn kleine bedje, heb ooit de eerste opening geleerd uit het schaakboek van Max Euwe. Besluit de Herdersmat als opening in te zetten, en moet diep in mijn geheugen graven om het op het bord te toveren. Het lukt me aardig, hoewel uiteindelijk Mileta me behoedt voor een aantal blunders. Na een klein uurtje sta ik mat!

De ontmoeting met Mileta en de anderen, eigenlijk de eerste kennismaking, wil ik vangen met een cameravoering die dichtbij, tussen de personages blijft. Een rustige manier van filmen, van de schouder gedraaid, waarmee ik de ontmoeting voelbaar wil maken. Als één van de dwazen bijvoorbeeld contact zoekt door mij te willen aanraken, dan kan de camera dit vastleggen door daar kleine details van te laten zien. Een ander manier van cameravoering kan bij het schaken zijn. Ik kan me voorstellen dat ik voelbaar aanwezig ben wanneer ik met Mileta 'op zijn kleine bedje' zit te schaken. De camera staat op statief en kijkt mee over mijn schouder, en zal mijn arm of hand wel eens in beeld hebben als ik een schaakstuk verzet. Belangrijk is dat we Mileta goed kunnen zien, hij kan niet praten, dus iedere beweging van zijn lichaam, emotie op zijn gezicht, en de reactie van hem op mij zijn dan van groot belang.

2 / Dagelijks leven in en rond de gesloten afdeling

Het leven in en rond de gesloten afdeling wil ik invoelbaar maken door de dagelijkse besloomingen zo precies mogelijk proberen te volgen. De camera kan dan een meer beschouwelijke positie innemen, met oog voor de vele details die mij zijn opgevallen. Als voorbeeld mijn volgende observatie van het enige moment van de dag waarop de dwazen wél buiten de traliehekken komen.

'Wanneer de ochtend voorbij is bereiden de dwazen zich voor op de lunch. Ze verzamelen zich voor het traliehek en staan te wachten tot de zuster het hek open doet en ze naar buiten mogen. Velen hebben niet eens een jas aan en gaan in hun trui of bloesje de ijzige kou in. De groep loopt in colonne naar een ander gebouw waar gegeten kan worden. Mileta loopt voorop, en als hij bij de ingang is aangekomen slaat hij plots rechtsaf het besneeuwde grasveldje op. Vesna vraagt aan de zuster: 'Wat hij gaat doen?' en we zien tegelijkertijd dat hij nu achter een boompje staat te piesen. 'Dat doet hij iedere dag,' lacht ze.

Binnen gekomen blijken de dwazen te moeten eten in een enorme sporthal, waar krakkemikkige lange tafels staan opgesteld. In een lange rij staan ze te wachten tot ze hun warme lunch krijgen opgediend. Dan lopen ze de hal in met hun dienblad en gaan dan ergens kris kras zitten aan een tafel. Tegenover hen zitten reguliere vluchtelingen die uit werkelijk alle delen van de wereld komen. Afghanen, Irakezen, Afrikanen om er maar een paar te noemen. De dwazen zien er eigenlijk best grappig uit nu en vallen des te meer op tussen deze somber kijkende bevolkingsgroepen. Na amper twintig minuten is het eten naar binnen gewerkt en druppelen de dwazen één voor één naar buiten. Wie nog een sigaretje heeft staat hem nu lekker op te roken. Twee dwazen dragen een grote pan soep met zich mee naar buiten voor de achterblijvers die niet kunnen lunchen. In colonne lopen ze weer vijftig meter terug naar hun afdeling. En dat was het dan, hup naar binnen en het traliehek weer op slot.'

Deze scène valt vooral op door zijn detaillering, die je normaal gesproken misschien over het hoofd ziet. Zo'n moment doet zich voor als Mileta in plaats van linksaf de eetzaal in, rechtsaf het veldje oploopt om te gaan piesen. Je weet nooit zeker of het tijdens het draaien nog eens gebeurd, maar het is iets waar de cameraman alert op moet zijn.

3 / De broer van Radomir en overige hoofdpersonages

Gastvrijheid is in Bosnië heel belangrijk, je ontmoet elkaar bij voorkeur thuis rond de tafel, of zittend op het bankstel. Er wordt koffie geschonken met het drab op de bodem, er staan lekkernijen op tafel - en als iedereen zich comfortabel voelt kan het gesprek beginnen. Na ver-

loop van tijd wordt de huisgemaakte brandewijn ingeschonken als blijk van waardering. Na afloop wordt er gezamenlijk gegeten. Als voorbeeld een scène waarin de ontmoeting met de personages, als een vorm van interview die ik in de film wil gebruiken, een belangrijke rol speelt. Het is een scène bij de Momir, de broer van Radomir in Pale.

‘Was Radomir maar weer terug in Jakes,’ zegt zijn broer, ‘dan zouden die dingen heel anders zijn gelopen’. Maar uit Jakes komen tot nog toe niet de berichten waar ze op hoopten en Radomir kan daar nog steeds niet naar terugkeren. We vragen naar foto’s van Radomir maar helaas moet Momir zich verontschuldigen omdat hij het fotoalbum toch niet zou kunnen vinden zonder de hulp van zijn vrouw. Even later zitten we toch foto’s te kijken omdat zijn vrouw speciaal naar huis is gekomen om het foto mapje te zoeken. Met de gehele familie, vrouw, dochter en zoon kijken we nu mee naar de foto’s van oom Radomir die ‘gek’ is geworden.

In zwart-wit ontvouwt zich al bladerend een zo te zien nog gelukkig leven van Radomir, hij is zelfs nog eens chef kok geweest op een chique eiland voor de kust. Op één van de foto’s staat ook de vader van Radomir afgebeeld, en wat blijkt: die is nog steeds in leven! In overleg met de familie besluiten we ook zijn vader op te zoeken. Ik had toevallig een stukje gefilmd waar Radomir goed op te zien is. Voor deze tocht moest wel eerst een busje geregeld worden, omdat vader hoog in de bergen woont. Voor we vertrekken wordt er getrakteerd op gerookt vlees, gehakt in koolbladeren, huisgemaakte kaas, en andere lekkernijen. De zelf gestookte Palinka wordt geschonken uit een houten Servische kruik die de familie al gebruikt sinds 1928.’

In bovenstaande tekst staat eigenlijk al omschreven wat de kijker te zien krijgt. De scène bij Momir thuis, zal verteld worden vanuit het perspectief van een familie bijeenkomst, waar gepraat wordt over het leven van ‘oom Radomir. Een één op één interview situatie zal een veel te formeel karakter hebben, terwijl ik juist streef naar een meer informelere werkwijze. Door juist het informele te benadrukken verwacht ik aan te sluiten bij de Bosnische gastvrijheid en cultuur. Ik streef er ook naar om de andere personages op dezelfde wijze in beeld te brengen.

Tot nog toe hebben alle personen toegezegd te willen meewerken aan rijde totstandkoming van de film.

4 / Getekend landschap

Dit voorbeeld verteld iets over een ogenschijnlijk vredig landschap, maar dat bij nadere beschouwing haar vredigheid voorgoed verloren heeft.

‘De zijweg naar Jakes loopt over een hoge heuvelrug met aan weerszijden een schitterend uitzicht. Toch ontvouwt zich voor mijn ogen een dramatisch schouwspel. Alle huizen die ik onderweg tegenkom zijn één voor één stukgeschoten. Zo heel af en toe is er een huis opgeknapt. Het is duidelijk dat hier tijdens de oorlog zwaar is gevochten, en ook hoe systematisch de soldaten te werk zijn gegaan. Iedere dag trokken Servische legereenheden de door Kroaten bevolkte heuvelslandschap binnen. Ieder huis werd net zolang beschoten tot de families op de vlucht sloegen. Halverwege zie ik in de verte een kasteel ruïne, maar als ik er voor sta blijkt het gewoon een stuk geschoten kerk. Nu, na ruim twaalf jaar rest niets anders dan troosteloosheid. De oorlog heeft hier zo huisgehouden dat het te pijnlijk is om terug te keren.

Tegelijkertijd illustreert dit hoe deze regio net na het uitbreken van de oorlog er in 1992 moet hebben uitgezien.

Complete chaos, wanorde, rechteloosheid en wat verder bij oorlog past, viel de deze regio ten deel. En vanuit dit decor moet gekeken worden naar de situatie waar de Dwazen in ‘92 in verzeild zijn geraakt.’

Radomir (links) en vriend.

5 / De tolk en mijn rol in de film

Servo-Kroaats en Hongaars zijn moeilijke talen en vergen een goede tolk die je adequaat van een korte en bondige vertaling voorziet. Als regisseur werk je dus altijd met een vertraging op momenten dat er iets gezegd wordt. Dit bepaald ook meteen je positie als regisseur en interviewer. De tolk zal immers altijd jou vragen stellen, dus je kunt al niet kiezen of je wel of niet met je vragen in de film wilt. Ik denk dat ik mijn vragen en antwoorden ter plaatse laat vertalen, en waar mogelijk zoveel mogelijk alléén de antwoorden in de film zal gebruiken. Daar tegenover staat mijn eigen rol van mijn betrokkenheid in de film. Ik verwacht dat dit vooral kan gebeuren bij de dwazen. Op een bepaalde manier zijn ze heel aanhankelijk, emotioneel of extrovert en de camera zal geen belemmering voor ze zijn om dat aan je te tonen. Het is de bedoeling om de camera aan te laten als een van de patiënten bijvoorbeeld eens een knuffel wil geven, of eens om een sigaretje komt bietsen. Ik zal daar echter niet bewust naar op zoek gaan.

6 / Mijn correspondentie met Radomir en Mileta

Radomir en Mileta sturen op ons verzoek wekelijks brieven met daarin hun belevenissen. Ik heb ze postzegels, enveloppen en adressen gegeven en sindsdien druppelen de brieven binnen. Als ik de vertalingen binnen heb kan ik daar weer op anticiperen en hen b.v weer nieuwe vragen stellen.

Radomir neemt zijn opdracht zeer serieus, en schrijft iedere week een brief. Zijn gemoedstoestand wil nog wel eens verschillen en dat laat hij duidelijk blijken in zijn brieven. Mileta kan niet praten, maar wel goed schrijven. Op die manier kan ik hem zijn stem als het ware teruggeven.

Van zowel Radomir als van Mileta wil ik de brieven in de film gaan gebruiken. Ik ben vooral heel benieuwd naar de herinneringen van Radomir. Wat weet hij nog van zijn vlucht uit Jakes, en hoe precies kan hij dat nog formuleren? Radomir kan in de film b.v. de brief over zijn vlucht naar Hongarije voorlezen.

Mileta kan letterlijk zijn stem terugkrijgen, door de gedachten die hij aan het papier heeft toevertrouwd tot leven te wekken. Zijn brieven kunnen een stem krijgen in de film, even als de notities uit zijn opschrijfboekje. De kijker kan zo heel misschien meevoelen in de denkwereld van 'de dwazen' Radomir en Mileta.

De personages in de film

RADOMIR is een lange magere man met een brede snor en pet op zijn hoofd, en nauwelijks tanden in zijn mond. Hij sprak mij voortdurend aan, en wilde met mij praten over zijn terugkeer na Bosnië. Hij is een van de meest actieve dwazen die samen met Mileta strijdt voor zijn terugkeer naar Bosnië. Radomir vertelt het meest consistente verhaal van wat er gebeurde tijdens hun vlucht uit Bosnië. Hij zegt getrouwd te zijn en twee kinderen te hebben, een tweeling. Zijn ziekte is ontstaan door een samenloop van omstandigheden, na een traumatische gebeurtenis in het leger. Nu heeft hij er ook nog eens suikerziekte bij gekregen. Wat Radomir precies heeft weet hij niet, maar hij lijdt voortdurend aan hallucinaties.

MILETA is een zeer bijzondere man, geboren in 1962 en twee jaar jonger dan ikzelf ben. Hij kan niet praten, maar wel schrijven. Volgens Vesna onze tolk, weet hij zich goed uit te drukken in een stijl zoals die gebruikelijk is op het platteland. Ook zijn grootste wens is om terug te keren naar Bosnië, om misschien weer eens eenvoudig werk te kunnen doen op het land. Zijn dossier maakt melding van schizofrenie, maar ook van autisme en zijn gehoor zou zwak zijn. Erszebet, de psychiater, heeft hem nog horen praten maar doordat iedere prikkel van de buitenwereld ontbreekt is hij waarschijnlijk het praten verleerd.

ERSZEBET de psychiater werkt één dag per week op het vluchtelingenkamp. Op vrijdag middag doet ze haar ronde bij de dwazen. Ze doet wat in haar vermogen ligt. Ze spreekt geen Servo-Kroaats zodat één van de patiënten als tolk fungeert. Tijdens haar ronde wordt er wat gebabbeld, geknuffeld, en her en der wat kleine onderzoekjes gedaan. Ze is van mening dat het sowieso beter voor de dwazen is als ze terugkeren naar hun geboorteland. Al was het alléén maar dat ze dan worden aangesproken in hun moerstaal.

PAL SZABÓ is de psychiater die de dwazen in 1997 als eerste opving in Debrecen. Al snel kwam hij tot de conclusie dat verschillende personen van de groep beslist geen psychiatrische patiënt waren. Het eerste wat hij vervolgens deed was de medicatie van veel patiënten naar beneden bijstellen om te kijken wat er gebeurde. Tegelijkertijd zorgde hij dat de dwazen vrij in het vluchtelingenkamp konden rondlopen en dat ze telefoonkaarten kregen om contact te leggen met hun familie. In deze periode heeft hij ook een schaakteam opgericht waar Mileta deel van uitmaakte. De kampleiding, inmiddels bang voor zijn voortvarende manier van aanpak, begon hem het werken onmogelijk te maken. Zij zagen de dwazen liever achter slot en grendel en vooral niet loslopend door het centrum van Debrecen, of voetballend met de andere vluchtelingen in het kamp. Zo nu en dan is hij bij Mileta op zijn bedje te vinden, voorover gebogen over een potje schaak.

De familie Pandurevic: MOMIR, SENIOR en CEDO Radomir's broer Momir is groot van stuk, en werkt in Pale als gevangenebewaarder. Hij weet dat zijn broer in Hongarije is en hij krijgt regelmatig brieven van hem. Verder heeft hij zo heel af en toe eens telefonisch contact met hem. Toch heeft Momir niets ondernomen om zijn broer eens op te gaan zoeken in Debrecen. Duidelijke redenen heeft hij daar niet voor, al is het is inderdaad moeilijk reizen naar Hongarije omdat je daar een visum voor nodig hebt. Momir zegt regelmatig met het Psychiatrisch instituut van Jakes te bellen met de vraag of Radomir daar weer kan terugkomen.

De psychiaters **CVIJO** en **BILJENA ZELINCEVIC** hebben momenteel de leiding over de kliniek in Jakes, waar de dwazen vandaan komen. Zij waren niet aanwezig bij de gebeurtenissen in 1992; zij hebben hun handen vol aan de wederopbouw van de kliniek. Zij bouwen moderne, kleine woonvoorzieningen allemaal in een andere kleur geschilderd. Zouden zij de dwazen kunnen terugnemen? 'Het is niet onze verantwoordelijkheid om ze op te halen,' zeggen ze. Ze wijzen op een gebouw dat nog niet gerenoveerd is: 'Als ze komen, kunnen ze alleen daarin,' grappen ze.

Psychiater Miodrag BOJKOVIC

Een oude man staat ons in de sneeuw op te wachten, ik geef hem een arm omdat ik verwacht dat hij ieder moment onderuit kan gaan. Zijn vrouw laat ons een brief zien van de VN, waaruit moet blijken dat hem na de oorlog niets te verwijten valt. Na een korte aarzeling begint hij zijn relaas. Hij heeft met de busreis gezorgd dat een groot aantal vluchtelingen een veilig heenkomen kregen. Aangekomen in Hongarije besluit hij de Dwazen vaarwel te zeggen (hij heeft ze sindsdien niet meer gezien), met het vertrouwen dat het met ze goed zou komen. Bij terugkeer verwijten de Serviërs hem te hebben geheuld met de vijand. Vanaf dat moment is hij in eigen land persona non grata en dat doet hem nog steeds pijn.

De documentaire VERGETEN DWAZEN zal in grote lijnen de weg volgen die we hebben afgelegd tijdens onze research afgelopen februari. In de tussentijd zal het verhaal wellicht op kleine punten blijven veranderen, hoewel ik geen spectaculaire wendingen verwacht. Het reisverslag van mijn reis met Tijn Sadee vormt de basis voor het filmplan. [Frans van Erkel]

Vergeten dwazen

Verslag van de researchreis (februari 2005)

Wat er aan vooraf ging

januari 2004

Het verhaal voor de krant, waar ik - Tijn Sadée - die dag voor op pad ging, leek simpel. Een reportage over vluchtelingen uit landen als Afghanistan, Irak en Sierra Leone, slachtoffers van het oorlogsgeweld in eigen land, die na hun vlucht in een uithoek van Europa waren beland. In Hongarije, of all places. Sinds Hongarije's lidmaatschap van de Europese Unie moet het land zijn steentje bijdragen, en daar hoort ook de opvang van vluchtelingen bij. Een oude Sovjet-kazerne werd omgebouwd, een hoog hekwerk werd geplaatst. Koukleumende Aziaten en Afrikanen liepen er de dag van mijn bezoek hun rondjes door de sneeuw, wachtend op een goed nieuws-sms'je van mensen-smokkelaars buiten het kamp.

Na een dag was mijn blocnote vol. Simpel verhaal. Dat kon morgen zo mee in de krant.

"Maar wat we nog vergeten zijn," zei de directrice van het vluchtelingenkamp bij ons afscheid. "De gesloten afdeling. Daar wonen onze dwazen uit Bosnië. Die hebben we nog niet bezocht." Met die achteloze constatering veranderde in één klap een 'simpel en persklaar' verhaal in een complex drama.

Terwijl het buiten al schemerde, keerden we terug naar de binnenplaats van het kamp.

"Daarbóven, achter de tralies, daar zitten ze," wees de directrice. En zo maakte ik die avond kennis met Radomir, Mileta en Jela, met Bahrija, Momir, Dragica en met nog twintig anderen. Sommigen keken me verdwaasd aan, gedrogeerd door de medicijnen. Anderen sprongen manisch om me heen en schreeuwden flarden van hun levensverhaal in mijn oor. Allemaal zagen ze er net zo verwaarloosd en verwilderd uit. Alsof ze die ochtend pas waren aangekomen, na een barre tocht door onherbergzaam gebied. De scheuren nog in hun kleren. Bloedkorsten op het gezicht. Schoenveters los. Zweetlucht. De gammele britsen in de slaapvertrekken onopgemaakt. Een doordringende stank in de latrines.

In alle commotie was er één die kalm en geconcentreerd zijn ding bleef doen. Een vent van amper veertig. Gedisciplineerd bleef hij de gang op en neer lopen, in afgemeten passen. Naar het raam, en weer terug. En dat telkens weer.

"Dat is Vedad," zei een zuster. "Hij doet niets anders dan de gang op en neer lopen, al sinds hij in Hongarije is."

"En sinds wanneer is dat precies?" vroeg ik.

"Dat is nu bijna dertien jaar."

Een jaar later - een reconstructie in scènes

februari 2005

Dag 1 / Het kamp

De eerste schok: de aanblik van Vedad. Precies zoals een jaar daarvóór loopt hij de gang weer op en neer. Veters nog steeds uit de schoenen. Z'n kop iets meer getekend. De 'rocker', wordt hij genoemd. Momir Elek, de patiënt op de foto bij de krantenreportage van een jaar terug, blijkt inmiddels te zijn gestorven.

We hebben ons voorgenomen ons die eerste dag gedeisd te houden, niet te veel vragen op de 'dwazen' af te vuren. Eerst het vertrouwen winnen - dan zien we morgen wel verder. Maar we krijgen de kans niet eens. Meteen nadat de getraliede deur van het slot gaat, en wij onze entree hebben gemaakt, breekt de hel los. "Sinds we jullie komst aankondigden zijn ze al dagen onrustig," zegt een van de zusters. "Bedenk wel: er is niemand die ze ooit komt opzoeken."

Ivo, met een dikke pukkel op z'n neus, start z'n levensverhaal. Radomir Pandurevic, een lange man met een zwierige snor, klampt zich aan ons vast. De oudste van de groep zit in een rolstoel waarvan de wielen door de roest een snerpend geluid maken. Hij zit onder 't bloed door het openkrabben van een oude wond. Jela, in weduwezwart gehuld, blijft tegen de muur in de gang geleund. Ze zal zo'n 60 jaar oud zijn, maar de vurige blik is ze nooit kwijtgeraakt.

We arriveren op een onhandig tijdstip: 'Therapie!' roepen de zusters. Als gebeten honden komen ze allemaal uit de slaapvertrekken tevoorschijn en sluiten zich aan in een rij voor het glazen luik, waarachter de zusters zitten. 'Therapie' betekent hier: uitdelen van de medicijnen én, veel belangrijker, de sigaretten. Elke dag krijgen ze er per persoon vier. De voorraad sigaretten wordt op peil gehouden door de Bosnische ambassade in Boedapest die één keer per maand een gezant met een paar sloffen stuurt. "Dat is het enige dat ze doen," zegt de Hongaarse psychiater Erszébet die ook gearriveerd is. Ze wordt 'de mama' genoemd door de patiënten met wie ze geen woord Servo-Kroatisch kan wisselen. "Maar we begrijpen elkaar, door elkaar aan te raken, door gebaren en oogcontact," zegt Erszébet. Ze heeft een volledige baan in de stad; haar patiëntenbezoek in het kamp doet ze er onbetaald bij.

Na de 'therapie', waarna de patiënten zich in hun kamers terugtrekken, vertelt Erszébet over wat ze van haar patiënten weet. Het verhaal is een mix van fragmentarische herinneringen van hulpverleners, van de patiënten zelf en van de autoriteiten in de zuid-Hongaarse stad Pécs, dicht bij de grens met Kroatië. Daar trof de douane op een ochtend in juli, in 1992, een bus aan met Bosniërs, in het gezelschap van een psychiater. De chauffeur van de bus is met de noorderzon vertrokken. De oorlog in Bosnië en Kroatië is uitgebroken en er arriveren in die dagen wel meer vluchtelingen uit die regio in Hongarije. Maar met deze 'buslading' weet niemand raad. Ze hebben geen paspoorten bij zich, de meeste zijn psychotisch, een enkeling blijkt doofstom. De groep wordt in Hotel Laterum in Pécs opgevangen, waarna ze in een dichtbijzijnd vluchtelingenkamp, in Nagyatád, worden ondergebracht. Ze zullen daar vervolgens ruim twee jaar verblijven. Een paar sterven in het kamp, wegens ziekte en ouderdom, twee patiënten - Redzep en Bozica - krijgen er een dochttertje, dat ze door de Hongaarse autoriteiten wordt afgenomen omdat het stel niet in staat wordt geacht het kind op te voeden. (Hun dochter, nu een puber van 13, is geadopteerd door een Hongaars gezin - Redzep en Bozica hebben haar nooit meer gezien.)

Omdat het Nagyatád-kamp wordt afgebroken belandt de groep 'dwazen' in 1995 in het kamp in Debrecen, dichtbij waar Hongarije grenst aan Roemenië en Oekraïne. Ze arriveren er in het holst van de nacht. Hulpverleners, door wie ze worden opgevangen, hebben nauwelijks informatie over de groep. Eén van de 'dwazen', Mileta, spreekt geen woord. In het vorige kamp heeft hij nog wel gesproken. (Tot op de dag van vandaag zwijgt hij). Na 1995 verandert er nagenoeg niets in hun omstandigheden. Op de binnenplaats en in de voormalige soldatenbarakken zien ze hoe

Roma-zigeuners, verdreven uit Kosovo, en andere vluchtelingen, uit Afrika en Azië, hun tijd verdoen, in afwachting van een mogelijke doortocht naar West-Europa.

De 'dwazen' leven in een vergeten uithoek van het kamp. De Bosnische ambassade in Hongarije weet van hun bestaan, brengt geregeld koffie en sigaretten, maar "kan niets doen," zeggen de diplomaten in Boedapest. "Er is geen plaats voor hen in Bosnië, en familie valt niet te traceren," luidt al jaren het standpunt. Dat al in 1995 met het Dayton-akkoord de vrede in Bosnië werd getekend, heeft daar geen verandering in gebracht. Psychiater Erszébet en twee zusters weten van sommige patiënten wat er zo ongeveer is gebeurd. 'Er vielen bommen', in die nacht van 1992, toen de groep aan zijn dwaaltocht begon. 'De bus', die keert ook herhaaldelijk terug in de verhalen. Daarmee zijn ze vertrokken uit Jakes - voor zover de Hongaren weten "een gerenommeerde psychiatrische kliniek in het voormalige Joegoslavië."

Maar door het medicijngebruik, en de hallucinaties, trekken de Hongaren veel verhalen van de patiënten ook in twijfel. Het doet er na al die jaren ook niet veel meer toe, zo lijkt het devies. Het is pappen en nathouden, geld is er niet om op de zaal waar ze wonen af en toe iets nieuws aan te schaffen. Geld voor attributen voor speltherapie is er ook niet. Erszébet en de zusters moeten roeien met de riemen die ze hebben, en dat doen ze liefdevol. Humor houdt ze op de been.

Die middag van de eerste dag van ons bezoek trekt Radomir ons mee naar zijn slaapvertrek die hij deelt met vijf anderen. Bij het raam, waar de ijsbloemen op staan, ligt dicht tegen de radiator een patiënt onder een deken. Hij laat zich die dag, en ook de volgende, niet zien. Alleen zijn neus steekt boven de deken uit. Radomir trekt uit een beddenkastlaasje een stapel papieren en foto's. "Dit is mijn broer. Ga hem zoeken! Hij woont in Pale. En zeg 'm dat Radomir boos is omdat hij me niet komt halen."

Mileta verschijnt om de hoek. Hij houdt zich al jaren doofstom, pest patiënte Indira. Mileta jaagt haar weg. Hij wil schaken en haalt uit zijn kastje het bord met de stukken tevoorschijn. "Radomir en Mileta," zegt Erszébet, "die zijn het meest geobsedeerd door hun wens om terug naar Bosnië te gaan. In agressieve buien dreigt Radomir: ik vermoord jullie allemaal!" Het bleef vooralsnog bij woorden.

Een andere patiënt zette die woorden om in een daad. Drie jaar geleden was hij in de badkamer, waar hij een medepatiënt ombracht. Erszébet: "Wij denken nog steeds dat het een ongeluk is geweest. Maar hij is er drie jaar voor in de gevangenis geweest. Onlangs keerde hij terug op de afdeling. Hij praat niet veel." In het hok van de verplegers hangt aan de wand het lijstje met namen van de 'dwazen'. 28 in totaal. Onze tolk Vesna gaat het rijtje af, en kan aan de achternamen zien dat ze uit alle regio's van het voormalige Joegoslavië komen. Vesna, zelf een emigré uit Servië: "Een absurd idee: dat ver van huis een vergeten groep dwazen in een totaal isolement het oude Joegoslavië zit te vertegenwoordigen. En dat zónder ruzie te maken?!"

Dag 2 / Het kamp

De volgende morgen arriveren we met een schoolbord plus krijt, voor Bahrija, die mooie tekeningen maakt. Voor Mileta en Radomir brengen we voor ieder 15 stuks enveloppen-met-postzegels plus schrijfpapier mee. Zodat ze ons in de volgende maanden kunnen schrijven over hoe het met ze gaat. Radomir kijkt ons vol ongeloof aan, als we hem vragen zowel zijn goede als slechte gevoelens te beschrijven. "Welke goede gevoelens bedoel je?" sneert Radomir. (In de weken na ons bezoek sturen beiden met grote regelmaat hun brieven. Radomir heeft de 'opdracht' serieuzer genomen dan we dachten: 'Zwarte Kroniek', schrijft hij boven zijn depressief getoonzette brieven; 'Witte Kroniek' boven de andere brieven.)

"Moet je zien!" zegt psychiater Erszébet. Ze toont een brief van Mileta, gericht aan de ambassade in Bosnië, waarin hij om hulp smeekt. Mileta schrijft die brieven onophoudelijk. Erszébet gooit ze op de bus.

Redzep, de vader van de dochter die hij niet kent, komt met documenten aan. Hij vertelt over de

vlucht uit de kliniek in Jakes. “Het regende die nacht verschrikkelijk hard. Dokter Miodrag Bojkovic heeft op transport gezet en ons naar Hongarije gebracht. Toen hij daar afscheid van ons nam heeft hij gehuild.” Wat dokter Bojkovic deed was goed, zegt Redzep. “Hij is een held. We móesten wel op de vlucht, de kliniek werd platgebombardeerd!” Redzep is “helemaal niet ziek” zegt hij. “Ik blijf hier voor Bozica, samen hebben we dat kind. Ik ben moslim, zij Servisch-orthodox. Daarom kunnen we niet trouwen.” Redzep wil terug naar Zenica (in Midden-Bosnië). “Ik ben geen lieverdje, ik heb mijn jaren in de gevangenis gezeten. Maar ik ben geen drinker! Ze houden van me in Zenica, ik scheurde daar de kaartjes in de bioscoop. Ik wil ernaar terug, misschien is er een oude-van-dagen-huis.”

‘s Middags zonderen we ons in de eetzaal af met Mileta. Tolk Vesna schrijft op papier onze vragen aan de doofstomme Mileta, hij schrijft zijn antwoorden terug, keurig in hoofdletters. Een schriel, gebroken mannetje in een versleten pullover. Zijn ogen wijd open gesperd.

Waarom hij ‘de schaker’ wordt genoemd?

Mileta: “Ik win bij het toernooi in het kamp alle partijen. Ik schaak om de verveling te verdrijven.”
Wie en waar zijn ouders zijn?

“Mijn moeder is bij een auto-ongeluk in Sarajevo omgekomen, in 1985.” (Ruim een maand later komt Mileta in een brief specifiek op deze informatie terug: “Excuseer, maar ik zei jullie toen dat ze in Sarajevo omkwam. Dat was niet correct: het ongeluk gebeurde in een stad in Servië.”)

Het gesprek-per-briefjes verloopt die middag steeds beter. In brokstukken wordt het verhaal over Mileta opgediend. Zijn vader herinnert hij zich niet. Hij heeft honger. “In Jakes had ik nooit honger.” En: “Als ik hier nog lang moet zitten ben ik straks te laat om te trouwen.” Hij herinnert zich dat ze per bus vluchtten, terwijl de bommen vielen. “Bij de Kroatisch-Hongaarse grensovergang bij Báracs kreeg ik 100 forint (40 eurocent) van een douanier. Heb ik bier van gekocht.”

“In Bosnië is het al tien jaar vrede.” Hoe Mileta dat weet? Ze luisteren wel eens naar een Servische zender die ze op de radio kunnen ontvangen. Op een dag hoorden Mileta en de anderen op de radio ook een bericht over hun oude kliniek die weer wordt opgebouwd. “Jullie moeten ons helpen!” schrijft Mileta in koeienletters op het briefje. “Ik móet terug naar Jakes.”

Waarom per se naar Jakes?, daarop heeft Mileta geen antwoord. Later op de dag zegt Radomir: “Ik wil terug naar Bosnië, om daar te sterven. Op een dag komen ze me vast wel halen.” Voor de avond valt, en wij afscheid nemen, stopt Radomir ons de papieren toe met daarop het adres van zijn familie in Pale, vlakbij de Bosnische hoofdstad Sarajevo. “Momir, heet mijn broer. En nogmaals: zeg ‘m dat ik erg boos ben.”

Dag 3 / De verbitterde psychiater

De ochtend van ons vertrek uit Debrecen, met Bosnië als volgende reisdoel, hebben we nog een korte ontmoeting met de Hongaarse psychiater Pal Szabó. Van de verpleging in het kamp hadden we het telefoonnummer gekregen van Szabó die als allereerste, in 1995 bij de aankomst in Debrecen, zich over de ‘dwazen’ heeft ontfermd.

Szabó is een rustige man die gedecideerd en in perfect Engels spreekt. Wat hij ons boven een kop koffie vertelt is ontluisterend.

“Ze kwamen ‘s nachts per trein aan vanuit Nagyatád, het vorige kamp. Ze waren opmerkelijk rustig, gedisciplineerd. Diagnostieke informatie over de patiënten werd mij niet overgedragen. Met hun vorige dokter, in Nagyatád, heb ik 10 minuten per telefoon gesproken. Dat was het.”

“Ik leerde in die eerste dagen al snel dat een deel van de ‘dwazen’ helemaal geen ziektebeeld vertoonde. De meeste vrouwen onder hen zijn niet ziek. Hooguit simpel, analfabetisch - plattelandsmensen die in de dorpen waar ze vandaan komen gewoon zouden meedraaien.”

“Van Jela leerde ik dat ze helemaal niet uit Jakes komt, maar op de bus met patiënten is gesprongen toen die tijdens de vlucht door haar dorp kwam. In Jela’s dorp woedde de oorlog net zo. Er zijn er meer, zoals Bahrija, die zich zo bij de groep hebben gevoegd.”

“Redzep, net zo’n geval: niet ziek.”

Szabó's programma met de patiënten was vanaf aanvang ambitieus, gericht op rehabilitatie. Om ze zo snel mogelijk weer het kamp uit te helpen. "Als eerste halveerde ik de medicijnendosering. Wat gebeurde? Niets! Het bleek zonder gevaar. Ik regelde voorts telefoonkaarten, briefpapier en postzegels, zodat ze het contact met de buitenwereld konden zoeken. Momir en Mileta heb ik in het schaakteam van het kamp gezet: we gingen met het team op pad, in de regio rond Debrecen, naar schaaktoernooien. Tijdens die wedstrijden hadden de 'gewone' Hongaren geen enkel vermoeden dat er met Momir en Mileta iets aan de hand kon zijn."

Na acht maanden werd Szabó op non-actief gesteld. "Ik was té ambitieus. Officieel werd als ontslagreden opgegeven dat ik te laat was met mijn rapportages. Onzin. Het is een bittere ervaring: als mij meer tijd was gegund dan was de rehabilitatie bij de meerderheid na anderhalf jaar geslaagd. Iemand als Mileta: zijn schaken toont zijn intellectuele capaciteiten. Het is een jongen die graag communiceert, en in staat is lief te hebben en geliefd te worden. Het is nu tien jaar verder: van die Bosnische ambassade kunnen we niets verwachten. IJdele bureaucraatjes die zo glim-mend trots zijn op hun baan dat ze geen energie over houden om ook nog iets te dóen. Terwijl: juridisch klopt het natuurlijk van geen kanten om al die tijd mensen vast te houden op een geslo-ten afdeling, in een ander land. Ze leven in de verlenging van een oorlog die allang voorbij is." Eén van de 'dwazen', János, komt uit de Vojvodina (de Hongaarstalige regio in het huidige Servië). Szabó, woedend: "Uit arren moede moet deze János de vertaling doen, tijdens de ronde van de psychiater op de afdeling. Kun je je voorstellen: je mede-patiënt, die jouw zieleroerselen moet vertalen voor de specialist?"

Szabó is ervan overtuigd dat hij nog steeds in een jaar een deel van de groep mentaal op de been kan krijgen. "Dat ze hier nog zitten is een schande. Natuurlijk is terugkeer naar Bosnië het beste, daar spreken de mensen hun taal. Nu leven ze hier in een soort coma."

Dag 4 / Pas op voor mijnen! - Radomirs familie kwijnt weg in Pale

We zetten onze reis voort richting Bosnië, op zoek naar familie van Radomir. Langs de hoofdweg richting de Bosnische hoofdstad Sarajevo hebben de daders schaamteloos hun handtekening in het landschap gekerfd. Het symbool met de vier cyrillische c's, dat verwijst naar de nationalistische spreuk 'Alleen eenheid redt de Serviërs', prijkt op de muur van een kapotgeschoten huis in Kulina. De wind jaagt de sneeuw door het geraamte van de katholieke Petrus-en-Paulus-kerk die tijdens de oorlog werd vernield. Kulina, ooit bewoond door Bosnische Kroaten, is inmiddels een spookdorp: de ouderen die de oorlog overleefden willen niet meer terug, en hun kinderen ont-breekt het aan geld om de ruïnes weer op te bouwen. Bosnië werd bij het vredesakkoord van Dayton in 1995 opgedeeld in een Servische republiek en een federatie van moslims en Kroaten. Het etnische geweld kostte tussen 1992 en 1995 aan honderdduizenden het leven.

Tien jaar na de oorlog verkeert Bosnië in een morele crisis. De kranten staan vol met berichten over corrupte politici in Banja Luka en Sarajevo. En van de internationale gemeenschap, die feite-lijk het bestuur over Bosnië voert, wordt eveneens weinig verwacht

Motels en benzinepompen zijn de nieuwe speeltjes van de mafia-families. De weg van de Kroatisch-Bosnische grens naar Sarajevo, slechts 350 kilometer lang, telt ruim honderd tanksta-tions. Getankt wordt er amper, de pompen vormen een vehicel om geld wit te wassen. Accijnzen worden massaal ontdoken.

We rijden door een witte wereld - al dagen achtereen valt de sneeuw onafgebroken. Af en toe duikt in de berm een bord op dat waarschuwt voor mijnen die na de oorlog zijn blijven liggen. In Pale, net buiten Sarajevo, heeft een pomphouder een deel van zijn gebouw onderverhuurd aan een wapenhandelaar. Voor de vorm hangen er vrolijke groene jagersjasjes in de etalage, maar de wapens - een Colt Double Eagle en een Sig Sauer P228 - hebben weinig met de jacht op fazanten of herten te maken. Vanaf de berghellingen rond Pale namen Servische soldaten tijdens de oorlog Sarajevo onder vuur. Pale bleef ook na de oorlog het bolwerk van Servisch nationalisme, waardoor de stad in een isloment raakte. De inwoners voelen zich de paria's van de Balkan.

“De familie Pandurevic?” De pomphouder kijkt op het briefje, dat we van Radomir Pandurevic in het Debrecen-kamp meekregen. Radomir had alleen de naam van zijn broer, Momir Pandurevic, en diens woonplaats Pale opgegeven. Maar de pomphouder weet raad. Honderd meter verder, links, het grote huis aan het einde van het pad.

Vijf minuten later staan we oog in oog met Momir. Een weldoervoede versie van zijn broer Radomir. We hoeven ons amper te introduceren. Als de woorden ‘Debrecen’ en ‘Jakes’ vallen weet hij genoeg. Alsof hij er al lang op heeft gewacht - met zoiets als opluchting nodigt hij ons direct uit in zijn huis.

Daar verzamelen zich de uren die volgen de andere gezinsleden. We drinken ploska, zelfgestookte brandewijn, uit een houten kruik die al sinds 1928 in het bezit is van de familie.

Momir begint in horten en stoten te vertellen over z’n broer, soms draait hij zijn gezicht weg. Hij raakt geëmotioneerd, voelt zich ook schuldig. Zeker als hij op het schermje van de DV-camera kijkt naar ruw beeldmateriaal, dat we hebben geschoten in het Debrecen-kamp. “Mijn God, wat is ‘ie mager geworden? Wat krijgen ze daar te eten?” Zijn dochter Biljana, een twintigjarige studente economie, kijkt mee. Ze kent oompje Radomir amper - ze zag ‘m als laatste toen ze een kleuter was. Van studeren komt bij Biljana niet veel. “Wat heeft het voor zin?” zegt ze. “Er is hier geen werk.” Ze geeft daarom skiles in het vlakbij gelegen wintersportgebied Jahorina. “Daarvoor komt men nog wel onze kant op. Maar verder is alles in Pale kapot gegaan. De metaalfabriek, die ooit onderdelen maakte voor Mercedes, is failliet.” Haar vader, gevangenisbewaker, is blij dat zijn dochter skiles geeft. “Zij is tenminste van de drugs afgebleven,” zegt hij. “Ik zie het in de gevangenis: de meeste zitten er nu vanwege handel in drugs.” “We zitten hier net zo goed in de ellende,” zegt Momir. “Wat hadden we kunnen doen voor Radomir?”

Zijn zoon Bojan, politieagent, en zijn vrouw komen ook binnen. Er komen familiefoto-albums op tafel. Radomir als vrolijke jonge vent, met vrienden aan de (huidige Kroatische) kust.

Radomir met een olijke hoge koksmuts op.

Momir: “Na zijn opleiding tot kok ging Radomir werken in het hotel van Sveti Stefan (het befaamde hotel op een schiereiland in het huidige Montenegro, waar sterren als Michael Jackson ooit logeerden). Een vrouw en tweelingzonen? Heeft ie jullie dat verteld?” vraagt Momir. “Nee, dat zijn hallucinaties. Vrouw en kinderen heeft hij nooit gehad.” (In een brief die Radomir ons later schrijft klaagt hij over de hallucinaties die in hevigheid toenemen)

“Het is pas fout gegaan, toen hij in het leger ging. Daar is iets gebeurd dat we nooit hebben achterhaald. We kregen een nerveuze broer terug. Het ging snel slechter. Toen is hij naar de kliniek in Jakes gegaan.”

In Jakes, dáár zijn ze allereerst verantwoordelijk voor de repatriëring van Radomir en de anderen, vindt Momir. Hij zegt dat hij zijn best voor Radomir heeft gedaan, en ook contact heeft opgenomen met de directie van Jakes. “Maar daar worden we niet serieus genomen.”

Momir’s zoon Bojan rijdt ons per mini-van in de namiddag door de metershoge sneeuw naar de berghut waar Pandurevic senior - Radomirs vader - samenwoont met Cedo, Radomirs oudste broer. De hut ligt tegen de helling van de berg Trebevic.

Pandurevic senior heeft net zijn schapen op stal gezet en ploegt zich over het pad omhoog door de sneeuw.

Een volgende fles ploska op tafel. Pandurevic (75) heeft een gebeeldhouwde kop. Lijkt hij op Clint Eastwood? “Nooit van gehoord,” mompelt hij.

Ook Cedo schuift aan - een humeurige, verbitterde man van in de vijftig. Samen met zijn vader kijkt hij naar de beelden van Radomir, op het DV-cameraschermje. Pa Pandurevic stelt telkens dezelfde vraag: “Krijgt hij daar te eten?” Verder zwijgt hij, zijn blik dwaalt af. Hij schenkt de fles ploska tot de laatste druppel uit. Cedo zegt stellig: “We gaan ‘m halen. Dan komt ie gewoon bij ons op de berg wonen.” Maar zijn vader knikt afkeurend. “We kunnen niet voor ‘m zorgen. Omaatje is dood. En wij hebben onze handen vol aan het verzorgen van het vee.” “Radomir was een goeie vent. Tot er iets misging, in het leger. We hebben ‘m opgehaald in een politiebureau, hij was volledig doorgedraaid. Niemand heeft ons ooit de ware toedracht verteld. Daarna is hij in Jakes beland. Zo is het gegaan.”

Dag 5 / Kroniek van een vernieling

In het restaurant van het motel in Modrica, op steenworp afstand van de kliniek in Jakes, liggen op tafel vier pakjes sigaretten. Ze gaan er die middag allemaal doorheen. Cvijo Zelinčević, de huidige directeur van de kliniek, is een stevige roker. We drinken, eten, en luisteren uren achtereen naar zijn verhaal. Op de achterkant van een papieren place-mate schetst Zelinčević de oorlogssituatie tijdens die zomerse dagen in 1992, toen zijn kliniek plots midden op de frontlinie kwam te liggen.

“De kliniek bestond uit vier lokaties, gelegen in een gebied met een omtrek van een paar kilometer. In het ene gebouw de hefigste gevallen, in het andere gebouw de lichte gevallen. En toen begon de oorlog: de frontlijn kwam dwars door het gebied te liggen, waardoor plots de helft van het instituut op Servisch terrein lag en de andere helft op Bosnisch-Kroatisch terrein.”

De oorlog maakte een eind aan het bestaan van het topinstituut, wat Jakes al die tijd was geweest. Zelinčević' vrouw Biljena was er in die dagen al werkzaam als psychiater. “We zijn samen gevlucht naar een dorp verderop. Maar mijn vrouw moest en zou terug, naar haar patiënten. Ze kon als Servische alleen nog terecht in de twee gebouwen die op het door Serviërs bezet gebied stonden.”

“De Kroaten en Bosnjaks (zoals Bosnische moslims worden aangeduid) haalden op hún terrein één gebouw leeg om er een tijdelijke kazerne van te maken. Ze brachten alle patiënten over naar het andere gebouw.” In dat overvolle gebouw woonden ook de ‘dwazen’.

Een paar dramatische maanden volgen. Ruim 70 patiënten sterven, door uitputting en honger. Zelinčević herinnert zich hoe ze uit wanhoop de lijken in lakens wikkelden en ze op het terrein begroeven.

Later, in 1999, kwam de internationale gemeenschap graafwerk verrichten op het terrein van de kliniek. Men was getipt dat er een massagraf zou zijn. Men trof de lijken aan. Zelinčević: “Ik heb ze geprobeerd te overtuigen dat het hier niet om een massagraf van geëxecuteerden ging, maar om gestorven patiënten. Maar de media waren er al mee aan de haal gegaan. Niemand wilde meer luisteren.”

In die periode maakt een lokale journalist, Vid Blagojević, opnames in het Jakes-instituut dat dan al deels, door granaten, is vernietigd. Later op de dag zien we een videokopie: schokkende beelden van verwaarloosde patiënten die tussen de brokstukken voor zich uit zitten te staren.

Halfnaakte mensen op de gang en in de tuin. Zelinčević wijst op het shot van een man op een bed. “Die is er niet meer. Tijdens die oorlogsmoedermaanden heeft hij zich vergiftigd met kunstmest dat we gebruikten op de tabaksplantage. Ze maakten destijds in de kliniek hun eigen sigaretten.”

“Het was een apocalyps,” zegt Zelinčević, die er trots aan toevoegt dat zijn vrouw een van de weinige hulpverleners was die bij de patiënten bleef. De anderen sloegen allemaal op de vlucht. “Een stoere, die vrouw van mij.”

Zelf vocht Zelinčević tot medio 1993 mee aan Servische zijde. Daarna werd hij directeur van de Jakes-kliniek: “Die lag in puin. We zijn langzaam begonnen de boel weer op te bouwen.”

Hij en zijn vrouw, die er als psychiatrisch-directeur nog steeds werkt, runnen nu samen de kliniek.

Behalve Biljena Zelinčević was er nóg een dokter die moedig genoeg was om te blijven. Miodrag Bojković. “Hij zat vast in het gebouw aan de Bosnisch-Kroatische zijde. Hoe hij er met de groep vandoor is gegaan, dwars door de vuurlinie heen? Vraag het ‘m zelf. Hij woont hier verderop, in Modrica.”

Dag 6 / Jakes weer opgebouwd

In de noord-Bosnische stad Modrica, waar Jakes toe behoort, is een minaret nog in landbouwplastic gehuld. Bakstenen staan klaar voor de wederopbouw van de moskee. Modrica ligt nu in de Bosnische Servische republiek. Het gemeentebestuur doet er alles aan om de multi-etnische geschiedenis weer nieuw leven in te blazen, waarbij ze worden gesteund door het EUFOR-observatieteam. Sinds januari is de Europese troepenmacht in Bosnië aanwezig als toezichthouder. De EUFOR-post in Modrica wordt bemand door zes jonge Portugese soldaten. Het Big Brotherhuis, wordt hun onderkomen in de kroegen van Modrica gekscherend genoemd. “We zijn hier als waarnemers en rapporteren over de gang van zaken,” zegt kapitein Pedro Pires da Silva. “We gaan uitdrukkelijk níet met wapens op patrouille. Met dat beeld willen we de kinderen hier niet confronteren.” Het is Pires da Silva’s vijfde missie in Bosnië. “Van geweld is steeds minder sprake. Het is nu corruptie en drugs- en mensensmokkel waar we onze handen aan vol hebben.” Net buiten Modrica ontvangt psychiatrisch-directeur Biljena Zelincevic ons in het hoofdgebouw van de Jakes-kliniek. We kennen haar dan alleen nog van de video van Jakes in oorlogstijd. In die videoreportage wordt ze geïnterviewd: een mooie, trotse vrouw. Elegant. Daadkrachtig. Intelligent.

De vrouw die we nu in levende lijve ontmoeten, dertien jaar na die video-opnames, heeft aan schoonheid en daadkracht niets ingeboet.

Ze gaat ons voor, het terrein op. Langs bijgebouwen waar patiënten aan bed gekluisterd de dag doorbrengen. Langs de therapiezaal, waar patiënten werken aan breistukjes. Ze maken sokken, kussens en tekeningen. Één patiënt heeft op een groot vel papier talloze malen het nationalistische, Servische symbool met de vier c’s in krijt gekalkt. Een paar hangen er voor de televisie. Er is een nieuwsprogramma met een verslag van het Milosevic-proces in Den Haag.

“Behalve de ‘Hongaarse groep’ (zoals ze de ‘dwazen aanduidt) zijn we 150 andere patiënten kwijtgeraakt,” zegt Biljena Zelincevic. “Een lastige zoektocht. De archieven lagen in het gebouw dat na granaatinslagen volledig is afgebrand.”

Praten over wat er is gebeurd heeft niet haar voorkeur. “We bouwen de zaak weer op,” zegt ze, terwijl we langs een leegstaand gebouw op het terrein lopen. “Daar zouden ‘de Hongaren’ misschien in kunnen,” zegt ze met een grijns. Om er vervolgens stellig aan toe te voegen: “Er is hier geen plaats voor ze. Er staan al weer zestig mensen op de wachtlijst.”

Op een boerderij verderop heeft de Jakes-directie een speciaal project ingericht voor patiënten die dichtbij rehabilitatie zijn. Een groep van tien, mannen en vrouwen, leven er samen, verzorgen de dieren, koken hun eigen eten, maken worst en brandewijn. Het smaakt overheerlijk. Biljena’s man Cvijo Zelincevic komt in de namiddag nog terug op een vraag die al die tijd onbeantwoord bleef. Wat doet hij met de telefoontjes van mensen als Momir Pandurevic, Radomir’s broer. Die belde geregeld naar de Jakes-kliniek, maar kreeg daar nul op het request. Waarom? Cvijo Zelincevic: “Het spijt me, maar het is een leugen. De patiënten hier waren al in vreedstijd, lang voor 1992, aan hun lot overgelaten. Geen familie die ze bezocht. Iedereen die het wil kan ons gewoon bezoeken en informatie inwinnen. Maar niemand die zich meldt. De meeste leven in het naoorlogse Bosnië zelf onder barre omstandigheden. Ik denk soms wel eens: de wereld waarin de patiënten leven is misschien wel een betere dan de onze.”

Op de hoek waar de moskee-in-aanbouw staat, in het centrum van Modrica, wacht Miodrag Bojkovic ons op. Een breekbare, oude man. Hij heeft kanker. We lopen over bevroren plassen, die zich in de gaten van het wegdek hebben gevormd, naar zijn huis. Hij houdt zich aan ons vast. Eenmaal binnen, in een krap appartement in een oude yoego-betonnen communistenflat, schenkt zijn vrouw thee. Een brief - dé brief - ligt al gladgestreken klaar op tafel. “Lees!”, zegt Bojkovic, de man die in die zomernacht in 1992, terwijl de regen naar beneden kletterde, de groep ‘dwazen’ op een bus zette.

De brief is getekend door een hoge vertegenwoordiger van vluchtelingenorganisatie UNHCR. “To whom it may concern. (...) Mr, Bojkovic’ humanitarian concern and help for these people has been highly appreciated. Thank you very much.”

Bojkovic draagt sinds de oorlog de brief altijd bij zich. Het is het bewijs dat hij ‘goed’ heeft gedaan.

Over die laatste oorlogsdagen in de kliniek: “We wasten onze kleren in grote kookpotten. De patiënten hingen ze buiten te drogen. Gevaarlijk, want zo waren we een gemakkelijk doelwit vanuit de lucht. Maar wat moest ik doen? Het was hartje zomer, ik kon onmogelijk iedereen en alles binnen houden.”

“We waren in ons gebouw met 300 patiënten. Sommigen sloegen zelf op de vlucht. Ik heb de combi-bus van de kliniek volgeladen en zelf de personenwagen gepakt. Zo zijn we in een kleine karavaan vertrokken. Degenen die achterbleven blijken later te zijn gedood, notabene door Serviërs, toen die de regio weer in handen kregen. Wie ze aantroffen schoten ze neer: patiënten konden zich niet verdedigen, en de Servische soldaten herkenden hen niet als ‘patiënten’. Wij zijn gaan rijden, naar het noorden, naar Bosanski Brod, aan de Bosnische kant van de Bosnisch-Kroatische grens. Daar moesten we drie dagen wachten - een crèche werd ter beschikking gesteld, daar hebben we geslapen. Gewone burgers, een stuk of tien, voegden zich bij onze groep.

“Ik moest psychiatrische diagnoses uit mijn duim zuigen, om de autoriteiten te overtuigen dat die tien gewone burgers ook ‘gek’ waren en met ons mee moesten.”

Eenmaal in Kroatië hebben we een grotere bus geregeld waar we allemaal in konden. Een oud krot. De lichten waren kapot. We hebben met de chauffeur zwaar moeten onderhandelen, maar hij heeft ons uiteindelijk naar Pécs in Hongarije gebracht.”

Bojkovic blijft daar bijna een maand met de patiënten, waarna hij naar Belgrado reist waar zijn gezin al naar toe is gevlucht. Pas als er in de regio rond Modrica betrekkelijke rust heerst, keren ze terug. En dan breekt er een nog zwaardere tijd aan. “Ik werd ondervraagd door de Servische politie. Levend terugkeren betekent dat je verdacht bent. Het werd mij verweten dat ik met de groep op de vlucht was gegaan. Een groep die notabene voor de helft uit moslims had bestaan!? Ik had in die tijd beter gewonde Servische soldaten, ‘onze eigen jongens’, kunnen verzorgen, zei men. Ik ben sindsdien in Modrica een persona non grata. Mijn zoons zijn om die reden nooit naar Modrica teruggekeerd.”

“Hij deed wat een dokter moet doen,” zegt zijn vrouw. “Hij bleef bij zijn patiënten.”

Dag 7 / De sporen uitgewist

Pécs. Hotel Laterum - waar de groep op 13 juli 1992 als eerste werd opgevangen. Het was toen nog een socialistisch arbeiders-hotel. Maar het huidige management heeft er een fonkelend nieuw hotel van gemaakt, gericht op gasten die naar conferenties komen in de majestueuse universiteitsstad. In de lobby van het hotel is er niemand meer die zich de groep ‘dwazen’ kan herinneren.

Zo’n honderd kilometer verderop, in Nagyatád, is het vluchtelingenkamp waar ze de eerste jaren verbleven volledig tegen de vlakke.

De sporen zijn uitgewist. Ook de gammele bus, die Miodrag Bojkovic halverwege de vlucht in Kroatië regelde, is niet meer traceerbaar. De chauffeur evenmin.

Na zeven dagen rijden we terug, richting Boedapest.

Daar arriveren in de daaropvolgende dagen de eerste brieven van Mileta en Radomir.

Mileta schrijft dat hij wil trouwen. “Maar ik heb geen meisje gevonden.”

‘Zwarte kroniek’, opent Radomir één van zijn brieven, waarin hij - kennelijk in hallucinerende staat - schrijft over zijn misdaden, begaan in het leger.

“Ik zal me melden bij het Joegoslavië-tribunaal in Den Haag. Ik ben schuldig. Ik heb mijn zwijgplicht gebroken. Maar ik zal mijzelf en mijn land verdedigen.”

‘Witte kroniek’, staat boven een andere brief. “Ik heb hier gelukkig vrienden. Wat zou ik zonder ze moeten? We wachten op hulp. Het liefst reis ik per trein terug naar Bosnië. Maar als dat niet kan, dan vind ik per auto of bus ook wel goed.”

Terug met een koffer vol spullen naar Debrecen

Tijn en ik kijken gefascineerd naar Pandurevic Senior, in de warme bijkeuken van de geitenboerderij hoog in de bergen van Pale. De complete familie bediscussieert de mogelijkheid voor terugkeer van Radomir naar huis. Volgens de oudste broer kunnen ze makkelijk voor hem zorgen, maar zijn vader is daar niet zo zeker van. Radomir heeft veel zorg en aandacht nodig en in de nabije omgeving van Pale zijn geen Psychiatrische klinieken, en terug naar Jakes kan nog niet. Na veel over en weer gepraat, en de conclusie van Pandurevic Senior dat Radomir toch wel erg mager is geworden, nemen we afscheid!

We moeten weer helemaal de berg af naar beneden, een best hachelijke onderneming. Het is pikkedonker en het sneeuwt nog net zo hard als vanmiddag. Onze bus komt voorzichtig in beweging en we rijden glibberend de berg af. Achterin de bus ligt een grote koffer, volgestopt met etenswaar, kleren en sigaretten er door de familie Pandurevic ingedaan. We hebben de familie beloofd bij terugkomst de koffer bij Radomir in Debrecen te zullen afleveren...

Tenslotte

Met wat voor gevoel en vragen blijft de kijker nu achter, en op wat voor manier is dit voor hen van toepassing? Welke keuzes zou ik gemaakt hebben, in het geval van psychiater Boljovic of de familie van Radomir? Wat moet ik, wat moet de kijker doen nadat ze de film gezien hebben...

Persoonlijk denk ik terug aan het moment waarop ik na de eerste dag de gesloten afdeling in Debrecen verlaat: 'Het is al donker als we besluiten naar huis te gaan, buiten dwarrelt de sneeuw naar beneden. In het trappenhuis klinkt het geluid van mataal nog door, van het traliehek dat de zuster zojuist weer op slot heeft gedaan. Tijn en ik kijken elkaar aan en tegelijkertijd zeggen we het zelfde tegen elkaar. Als wij het niet doen, dan doet niemand het...

© 2005 - Frans van Erkel en Tijn Sadée

